

Isoäidin queer-serkun jalanjäljillä, tai: kuinka kertoa queeristä elämästä?

Varpu Alasuutari

Avautuvat sukutarinat

Kuulin Martti Kaipiaisesta ensimmäisen kerran vuonna 2017, kun työstin queer-tutkimuksellista väitöskirjaani. Vanhempani olivat tavanneet isäni pikkuserkkua ja tulleet maininneeksi hänelle, että tutkin työkseni sateenkaari-ihmisiä. Pikkuserkun reaktio oli yllättänyt heidät: ”Onhan meillä suvussakin yksi kaapista tullut!” Hän tarkoitti Marttia. Seurasi keskustelu Martin elämänvaiheista, jonka yksityiskohdista en ole tietoinen. Vaikka vanhempani olivat vuosien saatossa olleet usein tekemisissä kyseisen pikkuserkun kanssa, ei Martin elämästä ollut keskusteltu koskaan aiemmin. Keskustelun innoittamana sain äidiltäni tekstiviestin: ”Tässä linkki Sannimummin serkkueen Martti Kaipiaiseen, joka toimi Setassa ja tuki queer-julkaisuja. [Pikkuserkku] kävi ja kertoi sukunsa julkihomosta.¹ Tiesitkö tästä isän toisesta serkusta?” En tiennyt, mutta hänen tarinansa jäi kum-

mittelemaan mieleeni siinä määrin, että myöhemmin päädyin tekemään hänestä tutkimusta. Tässä esseessä pohdin autoetnografisesti sitä, kuinka päädyin tutkimukseni äärelle. Lisäksi pohdin queer-elämäntarinoiden kertomisen reunaehtoja: Milloin queer-elämä on kerrottavissa ja milloin ei? Mitä siitä on kerrottavissa ja kenelle? Entä kuinka kertoa queer-esi-isien tarinoita eteenpäin?

Äitini lähettämä linkki johti FinnQueerin nettisivuille. ”Martti Kaipainen haudattiin SETA:n, FinnQueerin ja sotaveteraanien saattelemana”, otsikko julisti (FinnQueer n.d.).² Koska väitöskirjani käsitteli kuolemaa ja hautajaisrituaaleja queer-näkökulmasta (Alasuutari 2020), olin välittömästi kiinnostunut. Toisaalta kiinnostuksessani oli henkilökohtaisempikin kulma. Kuka oli tämä sukuuni kuulunut queer-esi-isä – ja miksi en ollut kuullut hänestä aiemmin? Yritin palauttaa mieleeni vuosia sitten kuolleen isoäitini kertomia sukutarinoita, mutten muistanut oliko hän

1 Tekstilähteissä, joissa Martti itse on äänessä, hän nimeää itsensä biseksuaaliksi. Toisaalta hän käyttää biseksuaalisuus- ja homoseksuaalisuustermejä myös osin ristikkäisinä ilmaisuina, mitä voidaan pitää ajalle tyypillisenä ilmaisutapana: homoseksuaalisuus kattoi kaiken samaan sukupuoleen kohdistuvan halun, siispä myös biseksuaalisuuden (vrt. Kangasvuori 2014). Myöhemmin tässä esseessä pohdin identiteettejä kuvaavien termien valintaa ja käyttöä tarkemmin.

2 Tätä esseeä kirjoittaessani huomaan kauhukseni, että FinnQueer on kadonnut internetistä. Havainnon tehtyäni otan yhteyttä Olli Stålströmiin, FinnQueerin perustajaan, joka kaikeksi onneksi saa sivuston vielä palautettua. Tämä osaltaan todistaa queer-muistojen hauraudesta ja katoavaisuudesta (vrt. Dunn 2016) – silloinkin, kun kuvittelemme niiden olevan tallessa digitaalisessa arkistossa.

koskaan puhunut Martista ja Anna-Liisasta, ilomantsilaisesta opettajapainnasta, jonka toinen osapuoli oli varhaisia Seta-aktivisteja ja toinen Setan ja miehensä vakaa liittolainen. Arvelin että ei, sillä olisin muistanut, jos olisi. Onnekseni internet auttoi selvitystyössä. FinnQueeristä löysin paitsi Martin hautajaiskertomuksen, myös hänen oman äänensä – Martin kirjoittamat muistelmat, jotka oli julkaistu painettuna vihkosena vuonna 1989 ja digitalisoitu vuonna 2003, juuri ennen hänen kuolemaansa (Kaipiainen 1989/2003). Internetarkeologia osoitti myös, että Marttia ja muita poisnukkuneita Setan aktivisteja oli muistettu julkisesti Helsinki Pridein puistojuhlassa vuonna 2004 (Ranneliike.net 2004). Äkkiä en ollutkaan vain vaiettujen sukutarinoiden satunnaisten queer-elämän välähdysten varassa, vaan internet tarjosi kirjallisia fragmentteja Martin elämästä sekä hänen aktivistiystäviensä että hänen itsensä kertomana.³

Martin muistelmateos, ”Jotakin ehkä tietäisiin...” *Mukana homojen vapautustelussa*, on tarina siitä, miten samaan sukupuoleen kohdistuvaan haluun havahtuminen tapahtuu 1940- ja 1950-lukujen Suomessa, jossa homoseksuaalisuus on laitonta. Se on myös tarina vuosikymmeniä piilossa pidetystä biseksuaalisuudesta, jonka paljastaminen vaimolle, lapsille, työyhteisölle ja median kautta Suomen kansalle on lopulta suuri henkilökohtainen helpotus. Se on tarina Setan varhaisvuosista 1970-luvulla sekä voimakkaasta tempautumisesta mukaan Setan aktivismiin, jossa Martille keskeiseksi muodostui kirkon kielteisen homoseksuaalisuuskannan kyseenalaistaminen. (Kaipiainen 1989/2003; ks. myös Alasuutari 2023).

Vuosien varrella ajatus Martista ei jättänyt minua rauhaan. Vuonna 2019 törmäsin berliiniläiseen Queering Memory -konferenssiin ja kirjoitin sitä

3 Välähdys ja fragmentti ovat Riikka Taavetin (2018, 79–80) keino sanallistaa vaietun queer-historian lähteitä: välähdys viittaa queer-elämän muistoihin ja fragmentit puolestaan tuota elämää kuvaaviin dokumentteihin ja muuhun siitä säilyneeseen materiaaliin.

varten abstraktin otsikolla: ”Exposing Family Secrets in the Digital Age (or: Following the Fragments Left Behind by My Grandmother’s Queer Cousin)”. En koskaan lähettänyt abstraktia, sillä väitöskirja piti viimeistellä ja Martin jalanjalkien seuraaminen veti väärään suuntaan. Abstraktin kirjoittaminen oli kuitenkin ensimmäinen askel kohti Martin elämän tutkimista. Kun väittelin vuonna 2020, äitini puhui Martista karonkkapuheessaan. Yhtäkkiä, väitöskaronkan yhteydessä, vaietusta sukutarinasta muotoutui ylpeyden aihe ja jotakin sellaista, mikä antoi historiallista taustaa omalle urapolulleni ja kokemusmaailmalleni. En ollut sukuni ensimmäinen sateenkaari-ihmisten asioista kiinnostunut, enkä edes sukuni ensimmäinen biseksuaali. Perheessä, jossa sukulaisuutta arvostetaan, tämä näkökulma tuntui erityisen merkittävältä. Vaikka sukulaisuus ei itselleni ole ollut erityisen vahvasti elämää ja ihmissuhteita jäsentävä voima, Martin myötä aloin ymmärtää sen affektiivisuutta. Jollain määritlemättömällä tavalla konkreettisen queer-esi-isän olemassaolo (tai oikeastaan olemassaolon muisto) oli minulle tärkeää. Kun sitten luonnostelin postdoc-tutkimukseni tutkimussuunnitelmaa rahoitushakemuksia varten, tuntui loogiselta, että alkaisin tutkia kirkkoon kohdistuneen sateenkaariaktiivisuuden historiaa – ja Marttia muisteltiin.

Kerrottavuuden rajamailla vaikenevat sukulaiset

Kun tutkimukseni sitten sai rahoituksen⁴ ja alkoi toteutua, otin Martin puheeksi erään vanhemman sukulaisen kanssa. Hän ei ollut tuntenut Marttia henkilökohtaisesti, eikä ollut tiennyt Martin olleen aikanaan mukana Setassa, mutta oli kuitenkin tiennyt ”hänen tilanteensa”. Sanavalinta oli jo

4 Suomen Kulttuurirahasto myönsi tutkimukselleni vuoden apurahan vuonna 2021. Lisäksi olen tehnyt tutkimustani Suomen Akatemian rahoittamassa, Tuula Juvosen johtamassa hankkeessa *Affektiivinen aktivismi: queer- ja transmaailmojen luomisen paikat*.

itsessään kiinnostava ja osoitti tietynlaista eufemismia. Seksuualisuudesta ei puhuttu mitään, ainoastaan *tilanteesta*. Keskustelu ohjautui pian toisille urille, enkä osannut kysellä asiasta enempää.

Kohtaaminen sai minut pohtimaan sitä, mikä tekee queer-elämästä kerrottavaa heteroelämää elävien sukulaisten parissa. Matti Hyvärisen (2014, 33) mukaan ”kertomukset ja tarve kertoa syntyvät vasta kun kansanpsykologian odotuksista on poikettu”. Kerrottavaksi tulevat siis tarinat, jotka ovat poikkeuksellisia ja yllättäviä. Toisaalta Neal R. Norrickin (2005) mukaan kerrottavuutta rajaa kaksi näkökulmaa. Asian on toki oltava riittävän mielenkiintoinen ja tavallisuudesta poikkeava saavuttaakseen kuulijoiden mielenkiinnon, mutta samalla se ei saa olla liian säädytön, henkilökohtainen tai kiusaannuttava, sillä muuten kuulijat ovat vastahakoisia vastaanottamaan sitä.⁵ Voidaan ajatella, että varhaisen Seta-aktivistin elämä on ollut tavallisuudesta poikkeavaa ja siten mielenkiintoista, mutta onko se ollut myös liian säädytöntä ja henkilökohtaista, jotta heteroseksuaaliset sukulaiset osaisivat puhua siitä kiusaantumatta?

Mainitsemani tilanteet, joissa sukulaiset alkoivat puhua Martista, osoittivat, että Martin elämän queer-aspekteista oltiin kyllä jossain määrin tietoisia suvunkin keskuudessa. Tarinat Martin biseksuaalisuudesta ja Seta-aktivismista eivät kuitenkaan olleet tarinoita, joita olisi jaettu muuten vain, ilman jonkinlaista laukaisevaa kipinää tai soveltuvaa kontekstia. Puhuminen työstäni queer-tutkijana oli toiminut tällaisena kipinä ja kontekstina. Se oli saanut jo kahden sukulaisen kielenkannat aukeamaan,

5 Näitä normatiivisen kerrottavuuden haasteita puretaan esimerkiksi queermuistitietotutkimuksessa, jonka tavoitteena on tuoda menneisyyden queer-elämiä esiin ja pelastaa ne unohdukselta (ks. mm. Juvonen & Taavetti 2022; Taavetti 2021; Tooth Murphy 2022). Transnarratiivien tutkimuksessa on puolestaan huomautettu, että yllättävien ja poikkeavien tarinoiden ohella tarvitaan myös tavallisia tarinoita transihmisten arkielämästä, jotka niin ikään tärkeällä tavalla purkavat normatiivisia käsityksiä kerrottavasta elämästä (Mejeur 2022).

ainakin hieman. Seksuualivähemmistöjen elämää ja aktivismia koskeva tutkimus oli ehkä riittävän läheltä liippaavaa mutta kuitenkin neutraalia maaperää aiheen lähestymiselle – siitä oli ehkä helpompaa puhua kuin seksuaalisuudesta sinänsä.

Seksuualisuudesta vaikeneminen voi olla pyrkimystä säädyllisyyteen. Tuula Juvonen (2002, 57–58) on esittänyt, että Suomessa seksuaalisuus asettui pitkään ”intiimin yksityisyyden alueelle, joka ei kuulu muille kuin sille, jota asia koskee”. Julkinen puhe poikkeavasta seksuaalisuudesta ei näin ollen ole ollut kaikkina aikoina sopivaa eikä kohteliasta; sitä on rajannut vaikenemisen kulttuuri. Jan Löfström (2015) on puolestaan pyrkinyt erottamaan tietoisesta vaikenemisestä syvästä hiljaisuudesta. Löfströmin mukaan syvä hiljaisuus on olotila, jossa asiasta ei puhuta, koska se ei ole merkityksellinen vallitsevassa yhteiskunnallisessa ja kulttuurisessa järjestelmässä. Koska homoseksuaalisuus oli murtautunut hiljaisuudesta osaksi suomalaista julkista keskustelua 1960-luvun lopulta alkaen – ja koska Martti itse näki paljon vaivaa oman elämäntarinansa esiin tuomiseksi – voidaan todeta, että suvussa esiintynyt hiljaisuus oli enemmän tai vähemmän tietoisesti valittua. Hiljaisuus ei kuitenkaan ollut ehdotonta, sillä Martista kyllä tiedettiin, vaikkei aina puhuttukaan.

Saadakseni tietää lisää sukulaisten suhtautumisesta Marttiin, haastattelin yhtä hänen kolmesta lapsestaan.⁶ Hän kertoi, kuinka 1970-luvun puolivälissä ”isä sano meille, että hän kokee itsensä biseksuaaliksi ja että hän on päättänyt olla julkinen sen asian kanssa”. Kysyessäni millaisia keskusteluja Martin biseksuaalisuus suvussa herätti, Martin lapsi kertoi, että jos suvussa jotain reaktioita olikin, ne eivät tavoittaneet häntä: ”Se, mitä kuulin myöhemmin oli enemmän vaan heidän itsensä kertomaa, kun olin käymässä

6 Haastateltavan kanssa sovimme, että haastattelun pohjalta kirjoittaessani voin mainita hänen sukulaisuussuhteensa Marttiin, mutta en mainitse hänen nimeään.

vanhempien luona, et kenen kanssa he oli olleet yhteydessä.” Kysyessäni herättikö Martin näkyvyys lehdissä ja televisiossa suvun parissa mitään keskustelua, hän vastasi:

Ei, en muista yhtään, et sukulaiset olis sitä koskaan kommentoineet. En tiedä, eivätkö vaan halunneet tai aihepiiri ei heitä kiinnostanut tai mikä oli, mutta en muista tosiaan, et sitä olis kukaan sukulaisista ottanu puheeks. (Haastattelu 2022.)

Ennen haastattelua olin kuvitellut, ettei Martin tarina ollut saavuttanut minua aiemmin ehkä ennen kaikkea siksi, että olen sukupuussa hänestä varsin etäällä. Hänen lapsensa haastattelun valossa näyttää kuitenkin siltä, että Martin avoimuudesta ja keskustelupyrkimyksistä huolimatta hänen seksuaalisuutensa ja työnsä Seta-aktivistina otettiin kuitenkin myös lähemmässä suvussa vastaan jossain määrin vaitonaisesti. Vaikka keskustelua käytiinkin yksityisesti Martin ja sukulaisten välillä, ei niistä juoruilu eteenpäin tai puhuttu pahaa selän takana. Vaikeneminen on voinut olla Juvosen kuvaamaa pyrkimystä säädyllyisyyteen: yksityisasiosta juoruilu ei olisi ollut kohteliasta. Norrickia (2005) mukaillen Martin elämäntarina on myös voinut törmätä kerrottavuuden kattoon. Se on voinut olla liian henkilökohtaista ja normeista poikkeavaa ja siten liian kiusallista jaettavaksi sukulaisten kahvipöydässä.

Varhaisen SETA-aktivistin julkinen elämä

Martin tapauksessa ei kuitenkaan voida väittää, että hiljaisuus hänen seksuaalisuutensa ympärillä olisi ollut vallitsevaa, sillä hän teki itse järjestelmällisesti töitä sen rikkomiseksi. Lähdettyään mukaan Setan toimintaan sen perustamisvuonna 1974 Martti esiintyi toistuvasti mediassa. Lehtien mielipidepalstoille kirjoittaminen oli keskeinen osa hänen aktivismiaan varhaisvuosista saakka, ja tämän hän teki aina omalla nimellään (Kaipiainen 1989/2003; Alasuutari & Iisakka 2022). Lisäksi hän antoi

vaimonsa Anna-Liisan kanssa useita lehtihaastatteluja kertoen elämästään naisen kanssa naimisissa olevana biseksuaalina – tai homoseksuaalina, kuten lehdet toisinaan kirjoittivat (mm. Helander 1993; Hentilä 2003; Himma 1996; Pihlaja 1993; Rahkonen 1993). Kun Eeva-lehti julkaisi hänestä ja Anna-Liisasta jutun ”Mieheni on homo”, joka toimittajan ehdotuksesta oli anonymi (Pihlaja 1993), Martti kirjoitti asiasta muistelmiinsa:

Olipa outoa olla tuolla tavalla ”julkisuudessa”. Ajattelin, että parempi sittenkin esiintyä omalla nimellä ja naamalla, ja tätä olen sittemmin koettanut noudattaa. Sisarentyttäreni, joka toimii lääkärinä Turussa, oli tunnistanut minut ja soitti, mutta asia ei ollut hänelle enää yllätys, vaan useasti keskusteltu juttu. (Kaipiainen 1989/2003, 77.)

Katkelma osoittaa, ettei anonyminä esiintyminen vastannut Martin henkilökohtaisia eikä aktivistisia toiveita. Lisäksi nimettömyys tai yksityiskohtien muuttaminen ei estänyt sukulaista tunnistamasta häntä, sillä asia oli muutenkin kyseisen sukulaisten tiedossa. Tämä sekä muutamat muut muistelmassa esiintyvät katkelmat osoittavat, ettei Martti salaillut elämänsä queerejä puolia sukulaisiltaan, vaan puhui niistä heille yhtä avoimesti kuin lehdillekin. Katkelman valossa on myös ilmeistä, että joidenkin sukulaisten kanssa Martti kävi seksuaalisuudestaan ja aktivismistaan kahdenkeskistä keskustelua.

Yksittäisen anonymiyskokeilun jälkeen Martti palasi julkiseen esiintymiseen. Hän kertoo kokemuksistaan muun muassa Sinikka Pellikan (1997) kirjassa *Homoseksuaalinen identiteetti ja kristillinen usko*, jossa hän on yksi muutamasta omalla nimellään esiintyvistä seksuaalivähemmistöjen edustajasta. Kun YLE vuonna 1996 järjesti suuren televisioidun *Homoliittoillan*, Martti oli yksi ohjelmassa haastatelluista aktivisteista (YLE 1996). Keskeinen osa hänen aktivismiaan oli siis olla julkisesti esillä seksuaalivähemmistöön kuuluvana ihmisenä, kuten Setan toimintamalleihin tuolloin vahvasti kuului.

Olin YLE:n *Homoliitto-illan* aikaan 7-vuotias. Teoriassa olisin voinut nähdä ohjelman tai vähintäänkin altistua sille, jos sitä olisi kotonani katsottu, mutten muista tällaista tapahtuneen. Tutkimustani tehdessäni löysin *Homoliitto-illan* Elävästä Arkistosta. Äkkiä tietokoneeni ruudulla puhui ja hymyili vanha mies, jossa oli selkeää yhdennäköisyyttä edesmenneen isoäitini kanssa. Kokemus oli yhtä aikaa outo ja liikuttava. Martti oli kuollut lähes 20 vuotta sitten, ja tässä hänen visuaalinen ja auditiivinen muistonsa yhä kummitteli digitaalisesti silmiäni ja korviäni edessä. Aloin tehdä salapoliiisyyttä saadakseni Martin muutkin julkiset haastattelut käsiini. Tilailin vanhoja lehtiä ja kirjoja nettiantikvariaateista, Huuto.netistä ja Tori.fi:stä. Aina kun posti toi uuden, yhä olemassa olevan todisteen Martin elämästä, tunsin läikähtelevää riemua. Katoavaisen ja sirpaleisen queer-historian maailmassa (vrt. Dunn 2016; Taavetti 2021) jokainen Martista säilynyt teksti-, kuva- ja videofragmentti tuntui merkitykselliseltä. Queer-elämantarinoita ei oletusarvoisesti kerrottu suvussani eteenpäin ilman kerronnan laukaisevaa kipinää, ja silloinkin kun kerrottiin, näiden tarinoiden nyanssit tyypistyivät kerrontaprosessissa minimiin. On siis merkityksellistä, että Martti on omalla toiminnallaan jättänyt seurattavia kerronnallisia jälkiä sekä painettuun että digitaaliseen mediaan. Ilman näitä jälkiä en olisi enää voinut saada tietooni Martin elämäntarinaa.

Olen tutkimusprosessissani kohdannut myös onnekkaita yllätyksiä. Haastatelllessani Martin lasta satuin lähtiessäni kysymään tietääkö hän, minne Martin keräämä ja muistelmisakin mainittu homoseksuaalisuutta käsittelevä kirjakokoelma on päätynyt. Haastateltavani vastasi: ”Tuollahan se on kellarissa”. Lähdin haastattelusta kirjojen ja paperipinojen täyttämien muovikassien kanssa, sillä Martin lapsi päätti lahjoittaa Martin kotiarkiston minulle. Olin haltioissani. Olin saanut täysin yllättäen haltuuni Martin käsikirjaston jäänteet, muistelmien varhaiset painokset sekä nipuittain lehtileikkeitä ja kirjeenvaihtoa. Oikea kultakaivos Martin elämäntarinan selvittämisen kannalta!

Bi-historiaa näkyväksi

Kirjoittaessani Martista mietin hyvin tietoisesti sitä, mitä termejä voin hänestä nykypäivän kontekstissa käyttää. Seksuaalisuutta kuvaavat termit ovat jatkuvassa muutoksessa, ja niiden käyttöön liittyy valintoja. Voinko käyttää termiä, joka on nykypäivänä ymmärrettävä, mutta omana aikanaan anakronistinen? Mitä termiä minun kannattaisi käyttää, jos menneisyydessä käytetyn termin merkitys on nykypäivänä muuttunut ja kaventunut – ja antaa siksi nykylukijalle harhaanjohtavan kuvan? Olen päättänyt kirjoittamaan Martista queer-aktivistina ja sateenkaariaktivistina tietoisesti anakronistisesti (Alasuutari 2023; Alasuutari & Iisakka 2022). Martin aikana englanninkielinen queer-sana ei ollut vielä vahvasti rantautunut tai vakiintunut suomen kieleen, eikä sateenkaari-ihmisistäkään puhuttu. Käytän niitä kuitenkin tutkimieni aktivistien kattotermeinä mieluummin kuin ajalle tyypillisempää termiä lesbo- ja homoaktivistit, sillä queer kaikessa väljyydessään jättää tilaa ja olemisen mahdollisuuksia myös biseksuaaleille, samoin kuin suomen kieleen viime vuosina vakiintunut sateenkaarisanasto.⁷ Homoista ja homoseksuaalisuudesta puhuminen puolestaan jättäisi nykymerkityksessään biseksuaalisuuden ulkopuolelleen.

Jenny Kangasvuo (2014) on esittänyt, että biseksuaalisuus tuli seksuaalivähemmistöpoliittisena identiteettinä Suomessa mahdolliseksi vasta 1990-luvulla. Biseksuaalisuus ilmiönä ja terminäkin on silti esiintynyt jo aiemmilla vuosikymmenillä. Martin muistelmissa se totisesti esiintyy. Muistelmiensa ensisivuilla Martti siteeraa arkkipiispalle lähettämäänsä kirjettä vuodelta 1975: ”Ehkä Sinun on myös hyvä tietää asioita hieman sellaisenkin ihmisen näkökulmasta, joka on saanut osakseen biseksuaalisuuden.” (Kaipiainen 1989/2003, 7). Myöhemmin hän kirjoittaa biseksuaalisuuteen liittyvästä ”kaksinaisuuden paineesta” (s. 12) ja kertoo, kuinka

7 Queeristä tutkimuskäsitteenä ks. myös Taavetti 2021, 39.

julkisti biseksuaalisuutensa vuonna 1975 kirkkopäivien puheenvuorossa (s. 23). Lisäksi hän kuvaa olevansa ”ainakin viisikymmenprosenttisesti homoseksuaali” (s. 21), mikä viitanee Alfred Kinseyn seksuaalisuuden asteikkoon, jossa toinen ääripää on täysin heteroseksuaali ja toinen täysin homoseksuaali. Biseksuaalit ovat jotakin tältä väliltä. (Kinsey et al. 1948.)

Toisaalta Martti kirjoittaa myös luontevasti omasta homoudestaan problematisoimatta nykynäkökulmasta ilmeistä homoseksuaalisuuden ja biseksuaalisuuden terminologista eroa. Tämä eri termien rinnakkaiselo tulee ymmärrettäväksi, kun otetaan huomioon niiden ajallinen konteksti ja termien merkityksissä tapahtunut muutos. Kuten Kangasvuo (2014, 77) toteaa, 1970- ja 1980-lukujen Suomessa ”homoseksuaalisuus viittasi samansukupuolisen seksuaalisen halun läsnäoloon yksilön halurepertuaarissa sinänsä”. 1990-luvulla, kun biseksuaalisuus alettiin vahvemmin noteerata omana identiteettinä, homoseksuaalisuuden käsite kaventui: se alkoi sulkea pois erisukupuolisen seksuaalisen halun mahdollisuuden.

Tätä esseetä kirjoittaessani luen Pirkko Saision tuoretta elämäkertaa, jossa Marttiin viitataan naimisissa olevana homona (Junkkala 2023, 512, 748). Sama sanamuoto toistuu monissa Martin ja Anna-Liisan lehtihaastattelussa (mm. Helander 1993; Hentilä 2003; Himma 1996; Pihlaja 1993; Rahkonen 1993), tekstin alussa siteeraamassani sukutarinassa ja eräässä Martista vastikään kirjoitetussa opinnäytetyössä (Ollikainen 2022). Vaikka Martin nimeäminen homoksi onkin perusteltua 1970- ja 1980-lukujen kontekstissa, nykynäkökulmasta Martista puhuminen yksinomaan homona antaa hänen elämästään liian kapean kuvan, joka häivyttää osan hänen seksuaalisuudestaan näkymättömiin. Systemaattisesti läpi muistelmiensa ja lehtihaastattelujensa Martti kuvaa avioliittoaan hyvin onnelliseksi. Saman toteaa myös Anna-Liisa muistelmien jälkipuheessa sekä heidän yhteisissä lehtihaastatteluisaan. Jos Martti luetaan homoseksuaaliksi siten kuin termi nykyään ymmärretään, nämä yhteistä onnellisuutta korostavat lausunnot

asettavat kyseenalaiseen ja merkityksettömään valoon. Näin tullaan sivuuttaneeksi merkittävä osa Martin elämäntarinasta. Nykykontekstissa yksinomaan homoudesta puhuminen myös sivuuttaisi biseksuaalisen historian ja biseksuaalisuuteen liittyvän kaksinaisuuden paineen, joka myös nykypäivän biseksuaalien on jollain tapaa ratkaistava (vrt. Lahti 2018). Asia ei ole merkittävä vain yksittäisen ihmisen elämäntarinan näkökulmasta. Heather Stewartin (2022) mukaan bi-tarinoista vaikenemisen voidaan katsoa aiheuttavan episteemistä haittaa koko biseksuaalien yhteisölle, sillä tällöin biseksuaaleja ei huomioida tietävinä ja kertovina subjekteina.

Olenkin valinnut kirjoittaa Martista laajemman queer-kontekstin ohella myös ennen kaikkea biseksuaalina, sillä se on mielestäni Martin omaa kerronnallista ääntä kunnioittava valinta. Se on myös poliittinen valinta. Biseksuaalisuuden historia on niin näkymätöntä (ks. Kangasvuo 2022), ettei meillä ole varaa unohtaa niitä harvoja biseksuaalisia esitaistelijoita, jotka historiastamme voimme tunnistaa ja nimetä. Lisäksi se on henkilökohtaisesti merkittävä valinta. Biseksuaalina kaipaam historiallisia bi-esikuvia, enkä halua häivyttää heitä näkymättömiin nykymerkitykseltään kapeaksi käyneen homoseksuaalisuustermin alle – etenkin, jos sellainen esikuva löytyy omasta suvustani. Toisaalta monet tässäkin tekstissä esiin nostamani kysymykset ei-normatiivisesta seksuaalisuudesta ja siitä kertomisesta ovat biseksuaalisuutta laajempia kysymyksiä ja koskettavat kaikenlaista queer-elämää ja siitä kertomista sinänsä. Siksi biseksuaalisuuden ohella tässäkin esseessä kulkee mukana sanana laajempi ja merkitykseltään avoin queer.

Kenelle queer-elämästä kerrotaan ja miksi? Muistelmien vastaanottajista

Martin omassa elämäkerronnassa keskeisin on epäilemättä tässä esseessäkin jo mainittu, vuonna 1989 omakustanteena julkaistu muistelmateos

(Kaipiainen 1989/2003). Muistelmillaan Martti haastoi kerrottavuuden ja vaikenemisen normeja ja pyrki vaikuttamaan maailmaan ympärillään. Muistelmien ja sitä koskevan kirjeenvaihdon pohjalta Martin muistelmille voidaan määritellä kolme erilaista lukijaryhmää: Setan kanssa-aktivistit, jotka toivoivat varhaisen Seta-historian muistiin kirjaamista, kirkon toimijat ja heteroseksuaalit kanssaihmiset, joiden arvoja ja asenteita Martti halusi henkilökohtaisella tarinallaan avartaa ja ravistella, sekä Martin kanssa samankaltaisessa tilanteessa elävät ihmiset, joille muistelmat toimivat vertaistukena. Muistelmat pyrkivät siis paitsi tallentamaan aktivismin historiaa, myös toimimaan aktivismin välineenä itsessään.⁸ Muistelmien päivitettyssä, vuonna 2003 digitaalisena julkaistussa painoksessa Martti kirjoittaa muistelmiensa kirjoittamisesta ja vastaanotosta seuraavasti:

Sitten seurasi pari vuotta tiivistä työskentelyä ”muistelmien” kimpussa. Jotkut läheisimmät setalaiset yllyttivät minua niiden kirjoittamiseen, olinhan ollut melko tiiviisti mukana SETAn alkuvaiheissa ja aineistoa oli kertynyt runsaasti. [...] Ensimmäiset kappaleet vein mennessäni sinä vuonna SETAn juhliin. SETAn kirjastoon annoin useampia kappaleita, josta niitä lainataan halukkaille. Hyvin menivät ”kaupaksi”, vaikka en niitä suinkaan myynyt vaan annoin aivan ilmaiseksi. [...] Ihmiset ottivat ”muistelmani” ihan mukavasti vastaan; olihan siinä melkoisesti SETAn alkuvuosien historiaa. (Kaipiainen 1989/2003, 77.)

Martin muistelmille oli siis Setan kanssa-aktivistien puolesta sosiaalinen tilaus, mutta Martti luetutti muistelmiaan myös hyvin toisenlaisten yleisöjen kanssa. Haltuuni luovutetusta Martin kotiarkistosta löytyy suuri ruskea kirjekuori, jonka päälle on kirjoitettu *Palautetta ”muistelmistani”*. Kuoressa on lyhyitä kiitoskortteja sekä kirjeenvaihtoa. Kirkon toimijoiden ohella osa vastaanottajista on kirjeiden sisällön perusteella Martin ja

8 Kirjoittamisesta aktivismin välineenä ks. Alasuutari & Iisakka 2022.

Anna-Liisan ystäviä. Osa on voinut olla sukulaisiakin – en tiedä varmaksi, sillä en tunnista kaikkia nimiä.

Osa kiitoksista on lyhytsanaisia: kirjoittaja kiittää Marttia muistelmien lähettamisestä, mutta ei välttämättä kommentoi sen sisältöä tai lukukokemusta millään tavalla. (”Palautan tämän monisteesi, ehkä voit antaa sen edelleen luettavaksi. Kiitos kaikesta!”) Palautetta lukiessani mielessäni herää epäily, etteivät lyhytsanaisimmat kirjoittajat välttämättä todellisuudessa ole lukeneet muistelmia ja haluavat ne vain pian pois käsistään. Näissä palautteissa homo- ja biseksuaalisuus jää vaietuksi, samoin muistelmien mahdollinen vaikutus vastaanottajaansa. Pitkällisin kirjeenvaihto käydään Martin tuttavun, eläköityneen arkkipiispan Mikko Juvan kanssa, jonka suurin huoli kohdistuu Martin tapaan siteerata muistelmissaan korkea-arvoisten kirkon edustajien kanssa käymäänsä yksityistä kirjeenvaihtoa. Juvalle on tärkeää, että hänen kirjeitään – ja mielipiteitään homoseksuaalisuudesta – ei siteerata hänen elinaikanaan.⁹ Muistelmista Juva sanoo seuraavaa: ”Pidän hyvänä, että olet kertonut kaiken tämän, ja hyvänä myös, että pidät muistelmiasi yksityisinä etkä lähde julkaisemaan niitä.”¹⁰ Tässä kirjeenvaihdossa keskustelu kiinnittyy siis muistelmien sisällön sijaan vaikenemiseen ja salaisuuksien säilyttämiseen.

Aivan toista maata on pitkä, ystävän lähettämä kirje, jossa ystävä kiittää Marttia sydämellisesti muistelmien lähettamisestä ja kuvaa lukukokemustaan yksityiskohtaisesti, syvän liikutuksen vallassa. Kirjeen edetessä käy ilmi, että kirjoittaja lienee Martin kohtalotoveri:

9 Juva kuoli vuonna 2004. Suomen lain mukaan kirjesalaisuus ei koske vainajia. Lisäksi kirjeen vastaanottajalla on oikeus kirjeen arkistointiin ja siitä muille kertomiseen – myös lähettäjän yhä eläessä. (Laki24.fi n.d.).

10 Muistelmia painettiin 100 kappaletta omakustanteisena monisteena vuonna 1989 (Kaipiainen 1989/2003, 77). Koska painosmäärä oli pieni, muistelmia jaettiin ilmaiseksi, eikä niiden takana ollut mitään kustantamoa, Juva ei kaiketi laskenut muistelmia julkaistuiksi.

Paljon tuttua tämä kirjanen sisältää, ja mieleen tulevat keskustelut, joissa koetitte – ja toki onnistuittekin – auttaa hätääntynyttä parisuntaa, joka oli ajautunut outoon ja uuteen tilanteeseen. Tuttuudesta huolimatta, tai ehkä juuri siitä syystä, päästyäni sivulle 102 huomasin ihmeekseni itkevänä onnellista itkua. Koin tämän toisen ihmisen antaman tuen arvokkuuden niin läheisesti rivejä lukiessani.

Martin muistelmat ovat siis toimineet myös vertaistukena aikalaisille. Myös Martille itselleen toisten kirjoittamat homoseksuaalisuuden kuvaukset olivat olleet merkittäviä, niin todelliset kuin fiktiivisetkin. Ehkä ne inspiroivat häntäkin kirjoittamaan omasta elämästään? Muistelmissaan Martti kertoo vaikuttuneensa syvästi muun muassa 1800-luvulla eläneen ruotsalaisen filosofin Pontus Wiknerin päiväkirjasta, joka julkaistiin 1971 nimellä *Psykologiska självbekännelser*, psykologisia tunnustuksia. Romaanien puolelta hän mainitsee useissa yhteyksissä itselleen merkittäviksi teoksiksi André Giden *Ellei vehnänyjvä kuole* ja James Baldwinin *Another Country*. Voidaan ajatella, että Martin muistelmat osaltaan asettuvat näiden kirjallisesti kerrottujen queer-tarinoiden joukkoon.

Intiimit salaisuudet

Martin muistelmia lukiessani ja analysoidessani huomaan ajattelevani, ettei niitä ole kirjoitettu ensisijaisesti myöhempien sukupolvien biseksuaaleja ajatellen – niitä, jotka eivät kiusaannu intiimeistä yksityiskohdista vaan janoavat kokemuksellista biseksuaalisuuden historiaa ja konkreettisia esimerkkejä siitä, kuinka monogamianormin ylittävän seksuaalisen halun kanssa on käytännössä eletty aiemmilla vuosikymmenillä. Henkilökohtaisempia, intiimejä ja seksuaalisuuteen keskittyviä tarinoita biseksuaalina miehenä elämisestä muistelmista löytyy siis vähemmän kuin aktivismin kuvausta.

Kun Martti kirjoittaa henkilökohtaisista biseksuaalisista tunteistaan, hän kuvaa juuri tunnetasoa, eroottisia unia tai ajatuksia – ei niinkään konkreettisia tekoja. Osin tämä johtuu Martin elämän todellisuudesta: hän oli piilottanut seksuaalisuutensa toisen puolen vuosikymmenien ajan, oli naimisissa naisen kanssa ja aikoi olla vastakin. Osin kyse voi olla myös muistelmien kirjoittamisen ajankohdasta, jolloin pelkkä seksuaalisesti poikkeavien tunteidenkin kuvaus tulee nähdyksi rohkeuden kehyksissä. Muistelmia lukiessani en silti voi olla olematta utelias. Jos pistää itsensä tällä tavalla julkisesti likoon biseksuaalina, onko tunnetaso todella kaikki mitä on? Riittääkö se? Martti sivuaa intiimejä ja seksuaalisia tekoja muistelmissaan vain hiukan. Otsikolla ”Elämän yllätyksiä”, hän kirjoittaa ensimmäisestä (ja muistelmien valossa ehkä ainoaksi jäävästä) seksuaalisesta kokemuksestaan miehen kanssa seuraavasti:

Homouteni oli ollut tähän asti vain henkisellä, tunteiden tasolla, platonista. Vähän kerrassaan mielessä alkoi asua ajatus, että pitäisi löytää tilaisuus toteuttaa sitä myös käytännössä. Ei tietenkään kenen kanssa tahansa, jonkinlainen etiikkahan sitä täytyy näissäkin asioissa olla.

Tilaisuus tuli. Kaverikseni sain opiskeluaikaisen tutun, joka oli kokenut varsin kovia kohtaloita elämässäni juuri homoutensa takia. Ehkä tämä kohtaaminen oli hänelle tärkeämpi kuin minulle, mutta merkittäviä seuraamuksia siitä oli minulle itsellenikin. Anna-Liisalle tämä oli ehkä kovin shokki näissä uusissa ympyröissä. Hänen oli vaikea ymmärtää, että homoseksuaalisuus vaatii oman täyttymyksensä sekini. Hän oli ehkä odottanut, että tyytyisin katselemaan ikäänkuin ulkoapäin kuten olin tehnyt jo parikymmentä vuotta. Jonkinasteinen kriisi siitä tuli joka tapauksessa. (Kaipiainen 1989/2003, 35–36.)

Katkelmaa ei ole tarkemmin päivätty, mutta sitä edeltävien ja seuraavien tekstien perusteella kokemus sijoittuu vuosien 1976 ja 1977 välimaastoon.

Se osoittaa, että fyysisiä käytännön tekojakin oli, ainakin tämän kerran. Martti noteeraa, että teko oli hänen vaimolleen Anna-Liisalle shokeeraava ja ilman hänen kanssaan neuvottelua toteutettu (vaikka Martti katkelmassa peräänkuuluttaakin ”jonkinlaista etiikkaa”, ei vaimon etukäteen antama hyväksyntä ilmeisesti täysin kuulunut tämän etiikan piiriin). Hän oikeuttaa tekonsa kuvaamalla, kuinka perustavanlaatuisia psykofyysisiä seuraamuksia sillä oli hänelle itselleen: elämänmittainen kynsien pureskelu ja repiminen loppui tuon kokemuksen myötä aivan huomaamatta. Martti kirjoittaa:

Näytin niitä [kynsiä] kuin ihmeenä vaimolleni. Mitään muuta syytä tähän en löytänyt kuin sen, että olemukseni oli saavuttanut jotain, mitä se oli aina alitajuisesti tavoitellut. Siihen se kynsien repiminen jäi ja avioliiton kriisikin häipyi. (Kaipiainen 1989/2003, 36.)

Näin aviokriisin aiheuttanut intiimi kokemus saa ylevän lopputuleman. Se auttaa Marttia tulemaan kokonaisemmaksi ja paremmaksi ihmiseksi. Samankaltaisesti Martti kuvaa muistelmissaan myös kaapistatulokokemustaan: biseksuaalisuudesta kertominen julkisesti auttoi häntä irrottautumaan kuormittavasta pedanttisuudesta ja teki hänestä ihmisenä rennomman ja elämäniloisemman (Kaipiainen 1989/2003, 13). Norrickia (2005, 328) mukailen intiimit tarinat naimisissa olevan bi-miehen seksielämästä 1970- ja 1980-luvuilla saattoivatkin olla liian intiimejä kerrottaviksi jopa omaelämäkerran kontekstissa. Jos niitä ylipäätään aikoi kertoa, niillä oli oltava jokin korkeampi merkitys kuin vain seksuaalisten tarinoiden repostelu; muuten kertoja saattaisi näyttäytyä tahdittomassa valossa.

Nykypäivänä erilaiset monisuhteisuuden muodot auttavat ratkomaan biseksuaalisen halun kaksinaisuuden haastetta (Lahti 2018; Taivaloja & Alasuutari, tulossa). Näilläkin suhdemuodoilla on oma historiansa. Esimerkiksi 1970-luvulla yleistyneet avoimet avioliitot tai muut ”seksuaaliset rinnakkaisuhteet” eivät ole olleet täysin tuntemattomia Suomesakaan (Kontula & Haavio-Mannila 1993). Osa Martin ja Anna-Liisan

myöhemmistä lehtihaastatteluista vihjaakin epäsuorasti jonkinlaisen avoimen järjestelyn mahdollisuuteen: ”En kuitenkaan tunnusta olleeni koskaan mustasukkainen Martin miesystävälle. Miksi olisin? Martilla on niin paljon rakkautta, että sitä riittää muillekin minun lisäkseni, Anna-Liisa järkeilee.” (Viitanen 1996, 5) ja ”46 avioliittovuoden aikana Anna-Liisa ei ole millään muotoa pyrkinyt määräämään, mitä Martti saa tehdä ja mitä ei. Käytäntö ei muuttunut senkään jälkeen, kun Martti kertoi homoudestaan.” (Rahkonen 1996, 45). Toisaalta lehtijutut myös korostavat Martin miessuhteiden olleen ”lähinnä vain platonisia”: ”Olen saanut tavata näitä perhetuttaviksi tulleita miesystäviäni kotona, matkoilla ja Setan jäseniloissa lähikaupungeissa. Seurustelu ei kuitenkaan johda seksuaalisuuteen, halataan ja suudellaan tavatessa, siinä kaikki. Se riittää minulle.” (Pihlaja 1993, 35.) Lehtijuttujen mukaan myöhempääkin intiimiä avoimuutta suhteessa siis saattoi olla, mutta sillä oli rajansa. Kerrotun valossa emme saa tietää asiasta enempää.

Häveliäisyys rajaa kerrottavuutta myös sen suhteen, mitä nykyään kutsumme monisuhteisuudeksi. Tätä esseitä kirjoittaessanikin pohdin, voinko ylipäätään kirjoittaa tästä aiheesta tai spekuloida sitä, mikä jää Martin muistelmissa kertomatta ja lehtihaastatteluissa vihjauksen tasolle. Silti myös monogamianormin ylittävät elämisen tavat ovat osa queer-elämien historiaa, ja niistä on voitava puhua ja kirjoittaa. Samoin on voitava pohtia sitä, miten kerrottavuuden normit sallivat tiettyjen elämän osa-alueiden esiintuonnin samalla kun ne piilottavat toisia, liian intiimeiksi tulkittuja tekoja ja tarinoita.¹¹ Riippumatta siitä, mikä Martin ja Anna-Liisan avioliiton avoimuuden taso todellisuudessa oli, ei liene sattumaa, ettei muistelmissa juurikaan kerrota asian yksityiskohdista.

¹¹ Queer-elämien liialliseksi tulkitusta intiimiydestä ks. myös Alasuutari & Iisakka 2022.

Martin tarinan perintö

Heather Loven (2007, 37) mukaan ajan ja kuoleman ylittävien yhteisöjen kaipuu ei ole queer-piireissä tavatonta. Se kumpuaa queer-elämäntarinoiden historiallisesta hiljaisuudesta ja näkymättömyydestä niin arkistoissa kuin arkielämässäkkin (ks. myös Taavetti 2021). Tätä hiljaisuutta ja näkymättömyyttä yritän omalla tutkimuksellani purkaa. Martin elämäntarinaa tutustuminen on saanut minussa aikaan paitsi henkilökohtaista innostusta myös velvollisuudentunnetta kertoa Martin tarinaa eteenpäin. Jos en minä, niin kuka sitten? Vaikka Martti itse on tehnyt hyvää työtä tarinansa taltioimiseksi, nuo taltioinnit ovat hajallaan katoavissa internet- ja media-aineistoissa sekä kahdeksi vuosikymmeneksi kellariin hautautuneessa kotiarhivissa. Sen lisäksi, että kirjoitan Martista tutkimuksessani, aion toimittaa hänen kotiarhivonsa suomalaista sateenkaarihistoriaa tallentavan Työväen Arkiston arkistoitavaksi ja siten myös muiden ihmisten saataville.

Martin tarinaa eteenpäin kertoessani ja siitä kirjoittaessani olen edellä kuvatun termivalinnan lisäksi tehnyt toisenkin tärkeän valinnan: kirjoitan Martista avoimesti hänen omalla nimellään. Tämä on linjassa Martin oman avoimuuden kanssa. Vaikka seksuaalivähemmistöt ja heidän historiansa mielletäänkin usein sensitiiviseksi tutkimusaiheeksi, josta on kirjoitettava varovasti ja anonymisoiden (vrt. Juvonen 2002, 49–51), ei anonymisointi ole mielestäni Martin kohdalla tarpeen. Päinvastoin: anonymisointi sivuuttaisi Martin aktivismin julkisen perinnön. En siis aio työntää queer-esi-isääni takaisin kaappiin, josta hän on niin järjestelmällisesti pyrkinyt pääsemään pois.

Intoani queer-esi-isän, tai ehkä pikemminkin bi-esi-isän, löytämisen äärellä voi verrata Tuula Juvosen kuvaukseen Hilda Käkikosken löytämisestä dokumentaarisessa TV-sarjassa *Suomi on queer*: ”Se oli hienoa, koska löysin ikään kuin tämmöisen isoäidin itselleni” (YLE 2023). Yhteiskunnan seksuaali-, sukupuoli- ja ihmissuhdenormeja rikkoneiden esivanhempien

löytäminen on tärkeää, olivatpa he sitten sukua meille biologisesti tai eivät. Katoavan queer-historian maailmassa nykypäivän sateenkaari-ihmiset kaipaavat todisteita siitä, ettei olemassaolomme ole todellisuudessa niin historiatonta kuin miltä pintapuolisesti saattaa näyttää.

Aineisto

- FinnQueer. n.d. ”Martti Kaipainen haudattiin SETA:n, FinnQueerin ja sota-veteraanien saattamana.” Luettu 23.4.2024. *FinnQueer.net*. http://www.finnqueer.net/juttu.cgi?s=264_42_1.
- Haastattelu. 2022. ”Muistitietohaastattelu Martti Kaipaisen lapsen kanssa.” Haastattelijana Varpu Alasuutari. 28.5.2022.
- Helander, Mika. 1993. ”Elä ja anna toistenkin elää.” *Uusi Pohjois-Karjala* 6.8.1993.
- Hentilä, Jorma. 2003. ”Kun Kaipaiset ottivat mittaa kirkosta.” *Z-lehti* 1/2003: 40–44.
- Himma, Katri. 1996. ”Rakkaudestahan on kyse.” *Suomen Kuvalehti*, 10.5.1996.
- Kaipainen, Martti. 1989/2003. ”Jotakin ehkä tietäisin...” *Mukana homojen vapaustaistelussa*. Digitaalinen julkaisu, FinnQueer.net. http://www.finnqueer.net/pdf/Jotakin_ehka_tietaisin.pdf.
- Kaipainen, Martti. n.d. Julkaisematon kotiarhivoinaisto.
- Pellikka, Sinikka. 1997. *Homoseksuaalinen identiteetti ja kristillinen usko*. Pieksämäki: Kirjaneliö.
- Pihlaja, Outi. 1993. ”Mieheni on homo.” *Eeva* 1/1993: 32–35.
- Rahkonen, Hannu. 1993. ”Martti ja Anna-Liisa Kaipainen: Homous on ihmisyyttä.” *Kotilääkäri* 8/1993: 28–31.
- Ranneliike.net. 2004. ”Pride-kulkue ja puistojuhla.” Julkaistu 3.7.2004. <https://ranneliike.net/artikkelit/3260/pride-kulkue-ja-puistojuhla>.
- Viitanen, Kristiina. 1996. ”Martin homoseksuaalisuuden tiedostaminen vain paransi Kaipiaisten avioliittoa: ’Kun tunnustin homouteni, maailma alkoi näyttää ihmeen kauniilta.’” *Karjalan Heili* 21.1.1996.
- YLE. 1996. ”Homoliitto-ilta vuonna 1996.” *Elävä arkisto*. Julkaistu 2.9.2011. <https://areena.yle.fi/1-50092470>.

Kirjallisuus

- Alasuutari, Varpu. 2023. "Again the Same Hopeless Feeling': Christian Queer Activism as a Personal Experience in Finland, 1960s-2000s." *Gender & History*, 1–16. <https://doi.org/10.1111/1468-0424.12734>.
- Alasuutari, Varpu. 2020. *Death at the End of the Rainbow: Rethinking Queer Kinship, Rituals of Remembrance and the Finnish Culture of Death*. Väitöskirja, Turun yliopisto.
- Alasuutari, Varpu & Iisakka, Essi. 2022. "Vaikuttavaa kirjoittamista! Kirjallisen queer-vaikuttamisen matka mielipidepalstoilta instastoooreihin." *Sateen-kaarihistorian ystävien kirjoituksia*. Julkaistu 25.10.2022. <https://sateenkaarihistoria.fi/vaikuttavaa-kirjoittamista-kirjallisen-queer-vaikuttamisen-matka-mielipidepalstoilta-instastoooreihin/>.
- Dunn, Thomas R. 2016. *Queerly Remembered: Rhetorics for Representing the GLBTQ Pasts*. Columbia: University of South Carolina Press.
- Junkkaala, Heini. 2023. *Pirkko Saisio: Sopimaton*. Helsinki: WSOY.
- Juvonen, Tuula. 2002. *Varjoelämää ja julkisia salaisuuksia*. Tampere: Vastapaino.
- Juvonen, Tuula & Taavetti, Riikka. 2022. "Queernäkökulmia muistitieto-tutkimukseen." Teoksessa *Muistitietotutkimuksen paikka: Teoriat, käytännöt ja muutos*, toim. Ulla Savolainen & Riikka Taavetti, 392–412. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.
- Hyvärinen Matti. 2014. "Muisti, kertomus ja kerronnallisuus." Teoksessa *Muisti*, toim. Jani Hakkarainen, Mirja Hartimo & Jaana Virta, 31–41. Tampere: Tampere University Press.
- Kangasvuo, Jenny. 2022. *Bi- ja panseksuaalisuus*. Helsinki: SKS Kirjat.
- Kangasvuo, Jenny. 2014. "Suomalainen biseksuaalisuus, kokemusten ja mieli-kuvien politiikkaa." *SQS – Suomen queer-tutkimuksen seuran lehti* 8(1–2): 75–78. <https://journal.fi/sqs/article/view/49722>.
- Kinsey, Alfred C., Pomery, Wardell B. & Martin, Clyde E. 1948. *Kinsey Scale* [Database record]. APA PsycTests. <https://doi.org/10.1037/t17515-000>.
- Lahti, Annukka. 2018. "Bisexual Desires for More than One Gender as a Challenge to Normative Relationship Ideals." *Psychology & Sexuality* 9(2): 132–147.
- Laki24.fi. n.d. "Mikä on kirjesalaisuus?" Luettu 8.1.2024. <https://laki24.fi/mika-on-kirjesalaisuus/>.
- Love, Heather. 2007. *Feeling Backward: Loss and the Politics of Queer History*. Cambridge: Harvard University Press.
- Löfström, Jan. 2015. "Miten päätellä, onko hiljaisuus vaikenemista? 'Homo-seksuaalisuus' agraarikulttuurin perinneaineistoissa." Teoksessa *Salattu, hävetty, vaiettu: miten tutkia piilossa olevia ilmiöitä*, toim. Antti Häkkinen & Mikko Salasuo, 121–135. Tampere: Vastapaino.
- Kontula, Osmo & Elina Haavio-Mannila. 1993. "Seksuaaliset rinnakkaisuudet." Teoksessa *Suomalainen seksi: Tietoa suomalaisten sukupuolielämän muutoksesta*, toim. Osmo Kontula & Elina Haavio-Mannila, 184–208. Porvoo: WSOY.
- Mejeur, Cody. 2022. "Playing Trans Stories, Generations, and Community." *SQS – Suomen queer-tutkimuksen seuran lehti* 16(2): 47–55. <https://doi.org/10.23980/sqs.125679>.
- Norrick, Neal R. 2005. "The Dark Side of Tellability." *Narrative Inquiry* 15(2): 323–343.
- Ollikainen, Jonna. 2022. *Rakkauden puolustaja: Seksuaalivähemmistöjen hyväksi tehtävä työ Martti Kaipiaisen ajattelussa*. Kandidaatintutkielma, Tampereen yliopisto. <https://urn.fi/URN:NBN:fi:tuni-202201251593>.
- Stewart, Heather. 2022. "We're Here, We're ... Queer? On the Enduring Harms of Bisexual Erasure." *Dialogue: Canadian Philosophical Review* 60(3): 423–433.
- Taavetti, Riikka. 2021. "Jotta meidät muistettaisiin sellaisina kuin elimme': Queerit äänet ja muistitietoarkistojen hiljaisuudet." *SQS – Suomen queer-tutkimuksen seuran lehti* 15(1–2): 37–53. <https://doi.org/10.23980/sqs.112513>.
- Taavetti, Riikka. 2018. *Queer Politics of Memory: Undisciplined Sexualities as Glimpses and Fragments in Finnish and Estonian Pasts*. Väitöskirja, Helsingin yliopisto.
- Taivaloja, Nita & Alasuutari, Varpu. Tulossa. "Queering Coupledness? Consensual Non-Monogamies in Finnish Online News 2017–2021." *lambda nordica*.
- Tooth Murphy, Amy. 2022. "In Search of Queer Composure: Queer Temporality, Intimacy, and Affect." Teoksessa *New Directions in Queer Oral History: Archives of Disruption*, toim. Clare Summerskill, Amy Tooth Murphy & Emma Vickers, 162–172. Oxford: Routledge.
- YLE. 2023. "Suomi on queer: Jakso 6. Hiljaisuus ei ole merkki siitä, että meitä ei ole olemassa." *Yle Areena*. Julkaistu 11.12.2023. <https://areena.yle.fi/1-66699925>.